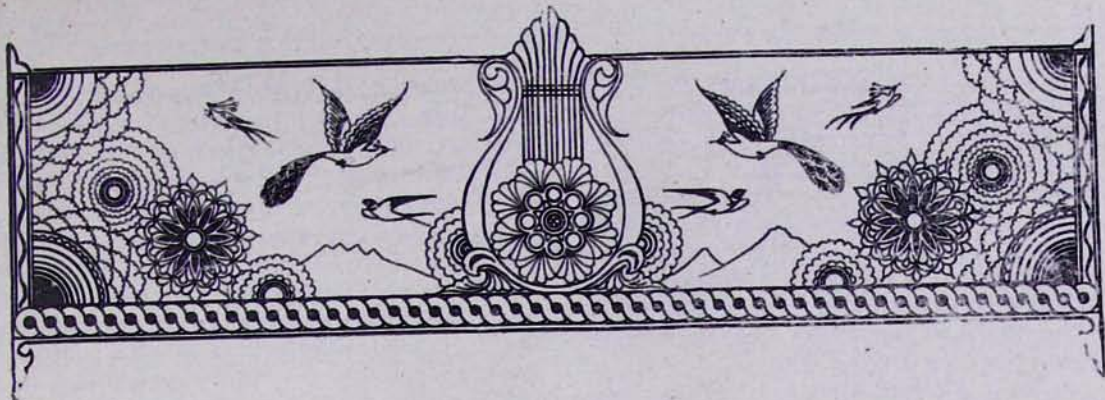

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

Դ.— ՊՈԼՍՈ ԳՐՈՂԸ ՀԱՅ ԵՐԳԻՆ ԴԵՄ

1.— Հայ երգը «Հուրրիթ»-ի գինովության մեջ

Օսմանյան «Հուրրիթ»-ը խենդեցուց պահ մը Պոլիսը: Երեսուն երկու տարի միահեծան իշխելի հետո, սուլթան Աբդուլ Համիդ ստիպվել էր Սահմանագրություն հռչակել 1908 հուլիս 23-ին: Բացեր էր բանտերուն դուռը, և թերթերուն լեզուն: Վերցեր էր գրաքննությունը, ու ոստիկանի վախը ա'լ չկար: Հայերն ու թուրքերը կապազտվեին փողոցներու մեջ: Ամեն մարդ ազատ էր ա'լ, ու եղբայր: Գինովցած էր Պոլիսը:

Բայց ի՞նչ կարժեր խանդավառություն մը առանց ճառի ու ծափի, առանց բացականչության ու «կեցցե»-ներու, առանց երգերու: «Հուրրիթ»-ը սակայն դեռ իր երգերը չուներ: Ան ստիպվեցավ հին երգարանները բանալ, ու հին օրերի մնացած մարդիկ սկսան շարշարել իրենց հիշողությունը հին եղանակներ միտք բերելու համար, ճիշտ այն եղանակները, որոնցմով մարդիկ սերունդ մը առաջ օրորեր էին իրենց հայրենասիրությունը: Ամեն հանդես կսկսեր ու կփակվեր ազգային երգով: «Արիք հայկազունք»-ն ու «Բամ փորոտան»-ը օրվան հերոսներն էին:

Ու ասոնց կողքին, «Հայաստան երկիր գրախտավայր»-ը, «Դու զո՞վ խնդրես»-ը, «Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»-ն, «Եղբայր եմք մեք»-ը, և դեռ նման հին երգեր, որոնք իրենց քաղցրութենեն զրկեր էին ամբողջ սերունդ մը, եկեր էին հրահրել նոր օրերու մեր ոգևորությունը:

Այդ օրերուն էր, որ Պոլիս կխուժեր նաև տարագիր հայ մտավորականությունը: Կովկասեն ու Եվրոպայեն իրենց շունչը Պոլիս կառնեին բոլոր անոնք, որոնք երբեմն խույս էին տվել Համիդի ճիրաններեն, ու անոնց հետ միասին դեռ շատ ուրիշներ, զորս մեզ համար հասունցուցեր էր արտասահմանը: Ու զանոնք բոլորը ընդունեցինք անպատմելի խանդավառությամբ մը: Ամեն Պոլիս ոտք կոխող հերոս մըն էր մեր աչքին: Դեռ միտքս է, թե ինչպես շուրս-հինգ շոգենավով ընդառաջ գնաց Պոլիսը Մինաս Զեքարդին մինչև Մարմարալի բացերը, որովհետև մեր միամտությունը անով կպարծենար Բեռլինեն ի վեր և հեռվեն-հեռու անով ոգևորվեր էր զազտուկ մեր հայրենասիրությունը Պոլսո մեջ, երբ Համիդ «ազգ» ու «հայրենիք» բռնեն անգամ արգելած էր մեզ:

Այդ օրերուն ինչն'ր տվավ մեզի մանավանդ Կովկասը: Իսկական մտավորականներու հետ մեկտեղ, բրոշյուրով անած ունայնաբաններ,

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Ա-ից և Ե-Ձ-է-ից և Ը-Թ-ից:

բուն հերոսներուն հետ միասին, խաչագողներու ամբողջ լեգեոն մը: Գինովության ամիսներ էին, ու ճարպիկներն էին որ կխելին «կեցցե»-ն ու ծափը: Ինչքա՛ն բախտախնդիրներ կային անոնց մեջ, զորս իսկույն կուռք բրինձ մեղի, ու որքա՛ն ենք շարշարվել, հետո զանոնք իրենցնելու համար իրենց պատվանդանեն: Հարբած մարդիկը շեն կրնար զատել կեղծը գոհարեն, ու որոմեն ցորենը: Պետք էր շատ ատեն անցներ, որպեսզի փարատեր մեր շմորանքը:

Կարծես թե բավական չլլային ազգային երգերը, որոնք զորոցներեն դուրս էին թոկեր իսկույն, արտասահմանը Պոլիս բերավ հեղափոխական երգեր ալ, ու անոնց ամեն տեսակը: «Դաշնակցական խումբ գնանք մենք Սասուն»-ը, «Հեռավոր երկիր նստած դու նժոհհ»-ը «Բամ փորոտան»-ին տեղը անցան և նույնիսկ թափորներու կընկերանային փողոցն փողոց: Զինվորական ֆանֆառներն անգամ, լրիվ դարձնելու համար մեր արեւելոյնը, Անդրանիկի մարշը կթընդացնէին փողոցներու մեջ, ու մենք բառերով ալ կընկերակցեինք անոնց. «Մայր Հայաստանը ձեռքի հանեցինք, հիմա ուժ ունինք, դարձյալ ետ կառնենք»: Կուսակցական այս քայլերգներուն հետ, մեր թափորները կոգեղորեն նաև «Առաջին չկար»-ը, «Մենք անկեղծ զինվոր ենք»-ը, «Կարկուտ տեղաց»-ը և ասոնց պես դեռ շատ ուրիշներ, զորս հայ հեղափոխությունը ներշնչեր էր Կովկասին:

Այդ բոլորը դեռ ոչինչ: Սունկի պես բուսան նոր-նոր երգեր ալ: Տիրացուները մեկնեն երաժշտագետ դարձան, ու իրենք ևս սկսան երգեր հորինել, կամ ուսանավոր հարմարեցնել թուրք եղանակներու: Այդ օրերու բերքն են «Աղատության սիրույն համար», «Անեծք քեզ անգութ դավաճան», ու ասոնց նմանները:

Գինովը երգել կուզե, բայց ինչե՛ր կերգե երբեմն, ավա՛ղ:

Եկեղեցիներուն վրա ա՛լ նայող չկար: Բազմությունը զանոնք կլեցներ միտինգե միտինգ, հեղափոխական ճառերով գինովնալու ու իր կեցցենները որոտալու համար հայ աղոթատեղիներու մեջ: Հոն էր, որ կթնդային հեղափոխական երգերը, որպեսզի մեզ կազդուրեն երեք տասնյակ տարիներու հոգեկան թմբիրե մը հետո: Համիդին դեմ մեր ոխը այդ երգերով էր որ կհագեցնեինք: Ա՛լ որուն հոգն էին եկեղեցական արարողությունները: Եռաձայնով ա՛լ հետաքրքրվող չկար: Ան նույնիսկ մտեր էր Պերա: Սահմանադրության հետ տապալել էր նաև Ռոբերտ էֆենդին, ու նոր թաղականները Ղալաթիայեն պոկեր, Պե-

րա էին բերեր Լևոն Զիլինկիրյանը: Մուսուրներ եղեր էին անշուշտ այնտեղ ալ, և այնքան դյուրին չէր եղեր հանգստյան կոչել Ռուբեն Զիվանյանի տասնյակ տարիներու փառքը Պերայի եկեղեցիներուն մեջ:

Եվ սակայն եռաձայնի դեմ ցույց մը տեղի ունեցավ «Հուրիթ»-ի օրերուն ալ, ճիշտ այն օրերուն, երբ Օրմանյանը ցույցերու, հետո ալ ամբաստանությանց ու դատաստանի նշավակ կըլլար անդին: Այս անգամ ցուցարարներուն խառնված էին տիրացուներն ալ, կամ ավելի ճիշտ այս վերջիններն էին, որ կզրգոնեին ցույցը բնդեմ եռաձայնին, ամբողջ լարելով անոր դեմ, իբրև Օրմանյանի կողմն ներմուծված ամբարշտություն մը Հայ եկեղեցվո ժոցին մեջ: Տիրացուները Գումգափուն ստահակ մը վարձեր էին, որ եկավ Ղալաթիո եկեղեցիին մեջ երգվող Զիլինկիրյան պատարագը խանգարել կիրակի օր մը, պոռալով արարողությանց իսկ պահուն, թե Օրմանյանի նման դավաճանի մը հղացումն էր այս սրբապիղծ նորությունը: Գավազաններու տարափր տեղաց խեղճ տղուն ղլխուն, որ հաղիվ կրցավ հավատացյալներուն ձեռքեն ճողոպրիլ, փողոց նետվիլ, և ապամտանիլ մոտակա սրճարան մը, ուր հասան նաև զինք հետապնդողները: Օրվան պատարագիչ Գնել հայիսկոպոսի հորդորներուն վրա էր, որ ազատ ձգվեցավ տղան, որ արդեն զղջացած կթվեր ըլլալ:

Ու անկե հետո բազմաձայն երգեցողության ա՛լ դպող մը չեղավ Պոլսո մեջ:

Օսմանյան «Հուրիթ»-ի հետ զավառը ևս սկսավ Պոլիս խուժել: Աղատություն եղած էր ու զավառեն Պոլիս գալու արգելքը վերացած: Ու զավառի բոլոր կողմերին մարդիկ իրենց Պոլիս կառնեին, երանություն փնտելու համար բռնապետության երբեմնի այս որջին մեջ, զոր «Երջանկության սեմ» կոչել տվեր էր սուլթաններու ունայնամտությունը և ուր զավառը իսկապես երջանկություն երեւակայեր էր:

Պոլիս էր խուժեր մանավանդ պատանիներու հսկա բանակ մը զավառի բոլոր կողմերին: Մեծ մասամբ Կեղրոնական վարժարան լեցվեցան անոնք, ու ոմանք ալ պետական վարժարանները, և շուտով թթխմորի դեր կատարեցին Պոլսո մեջ:

Գավառացի այդ պատանիներն էին, որ Պոլիս գտնվողներու բերին առաջին թարմ շունչը զավառեն: Ոչ հայ ժողովրդական պարերուն ինչ ըլլալը գիտեինք մենք, ոչ ալ ժողովրդական երգ լսած էինք մինչև այն ա-

տեն, երբ որեւէ հանդեսի կամ համախմբութեան պահուն հանկարծ մեջտեղ կցատկերին վանեն, Մուշեն, Բաղնշեն եկած այդ տղաքը, ձեռք-ձեռքի կուտային, ու կպարենին և կերգերին մեկը մյուսին արտառոց պարեր ու երգեր—գոնէ այդպէս կթվէին մեզ այդ օրերուն:

Անոնցմէ է, որ լսեցինք առաջին անգամ.

«Պտկով փիլավ եփեցի,
Լեփո լեյլե, լեփո լե...»:

«Հուրրիբթ»-ն քիչ հետո համեստ երաժիշտ մը ևս եկավ մեզի, Լևոն Պողոսյանը: Կովկասէն կուգար ան ալ: Պողոսյան, ինչպէս իր ինքնակենսագրական նոթերուն մէջ կըսէ, 1883-ին ծնած էր Արքերման և իր կրթութիւնը ստացած Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին մէջ, ուր երաժշտութեան ուսուցիչ ունեցած էր Մակար Նիմալյանը: Շատ կանուխ թողած Ներսիսյանը, մտած էր ուսական ունականը, և պահ մը եղած էր նույնիսկ Փարիզ, միշտ հետամուտ կատարելագործելու իր երաժշտական կրթութիւնը: Հետո սկսեց էր վարել երգեցիկ խումբեր և հեղինակել ու դաշնակէլ հայերեն ու ռուսերեն երգեր, որոնք կոչված էին սակայն սկսնակի գործեր մնալ միշտ: Հայ ժողովրդական երգերու հանդէպ իր տածած գուրգուրանքը և զանոնք տարածելու մտահոգութիւնն էր, որ համակեր էր զինք ամենեւնի ավելի, ու այդ մտահոգութիւնն էր, որ բերեց էր զայն Պոլիս, երբ Օսմանյան Սահմանադրութիւնը երկրին դուռները բացավ: Խումբ կազմեց ու վարեց հազար ղեմարութիւններով, և զայն պատրուցեց թաղե-թաղ, իր կազմակերպած համերգները համեմելով երաժշտական զրուցներով, որոնց ընթացքին փորձեց ծանոթացնել հայ երաժշտութեան անդրանիկ հառաջապահները, որպիսիներ եղեր էին Թաշճյան, Կարա Մուրզա, Նիմալյան, Շահլամյանց և Կոմիտաս վարդապետ¹⁸:

Համեստ այս երաժիշտն էր, որ մեր ճաշակները խռովեց: Սրբ ամբաստան երգել կուտար «Սոնա յար»-ը, «Իմ շինարի յար»-ը, «Մեր դռանը խնկի ծառ»-ը, դեռ խորթ էին ասոնք մեր ականջներուն: Մեկը կմուտար սրահին.

— Աս ի՞նչ խրոցի երգեր են...:

Բայց երիտասարդութիւնը տեր դարձավ իսկույն այդ «խրոցի երգեր»-ուն: Ան պահ մը կարծես մոռցավ խայտաբղետ երգերը,

զորս պարզեցած էր իրեն «Հուրրիբթ»-ի գինովութիւնը, և համ առնել սկսավ հայ գեղջուկի երգեն ալ:

Քաղաքի հայուն առաջին հաղորդութիւնն էր այս հեռավոր գլուխին հետ:

Շարաքներով Սկուդարի, Բերայի ու Բանկալտի փողոցներուն մէջ դուր կլսեիք «Սոնա յար»-ը: Հայ գեղջուկն էր, որ այդ երգով կմտներ Պոլիս, հիշեցնելով կարծես երանելի այն օրերը, երբ հայ դարբները Պոլսո զանազան թաղերուն մէջ իրենց տաժանքը կմեղմեին գլուխն բերված երգի բողոքներ մուտալով, որոնցմէ բան չէր հասկնար այն ատեն պոսեցին: Հայ հոգին, այն օրերուն, դեռ անհաղորդ կմնար գավառին և իր անծանոթ գեղեցկութիւններուն:

Կարճ եղավ սակայն Պողոսյանի գործունեութիւնը Պոլսո մէջ: Հյուսիսատը զայն մեղմեց խլեց 1909 օգոստոս 16-ին, երբ հազիվ 26 տարու էր, և լեցուն եռանդով ու խոստումներով: Բայց Պոլիս պիտի չմոռնար անոր անունը: Ան էր, որ հայ ժողովրդական երգին քաղցրութիւնը մեզ բերավ առաջին անգամ, ու հոգիներու մէջ տեղ բացավ մեծ մոգին համար, որ իր կախարհանքը պիտի բերեր մեզ շուտով:

... Կոմիտաս, Պոլիս ոտք չկոխած, հայ գեղջուկը եկեր էր ուրեմն արդեն, ու իրեն, Մեծ Վարդապետին կապասեր իր մորմոքն ու կարոտը, իր սերն ու ուրախութիւնը լրիվ պատմելու համար աշխարհին:

II.— «Լսիղճս մեռնում է»

Կոմիտասը «Հուրրիբթ»-ին կպարտինք: Բայց զայն չունեցանք «Հուրրիբթ»-ին բերած առաջին գինովութեան օրերուն: Այդ գինովութեան ստեղծած խանդավառութիւնը վայելեցին ուրիշները, ու երբ ինքը ոտք կոխելու կուգար հին, վաղուց է մարած էր ոգևորութիւնը մարդոց հոգիներուն մէջ:

Պատահած էր արդեն Աղանայի ջարդը, մեր միամտութիւնը արթնցնելով իր թմրութենէն, և մեզ ճաշակել տալով թուրքին հետ մեր եղբայրութեան համը: «Հուրրիբթ»-ին հուսախար էինք եղեր:

Նվ սակայն հայ կյանքը բռնկած կշարունակեց մնալ վերելքի ճիգով: Սթափած մեր արբեցութենէն, կփորձեինք մեր վերքերը դարմանել և ձգտիլ նոր հորիզոններու, հանրային կյանքի բոլոր մարզերուն վրա: Հայ բանաստեղծութիւնը ջերմաստեղծութիւնը արդար, ու արեւմտահայ գրականութիւնը տարագրութենէն կդառնար ետ, միասին բերելով վարուժանն ու Սիամանթոն: Կովկասը կփոխարինեւր այցը բնմի մեծ վարպետներուն,

¹⁸ Թեոֆիլ, «Ամենուն տարեցույցը», 1910, էջ 74:

զորս Պոլիսը տված էր իրեն: Մամուլը կերպարանք կատանար, ու հայոց պատմությունը վերստին կմտներ հայ դպրոցներեն ներս:

Հայ երգը միայն դեռ որք էր, աչքերը Կովկաս հառած, ուրկե կուգային իրեն լուրերը Կոմիտասի հաղթանակներուն:

Մինչ Կոմիտաս, անդին, հոգեկան տագնապի դառն օրեր կապրեր...:

Կոմիտաս բանտարկված կզգար իր հոգին վանքին շորս պատերուն մեջ: Տարիներու ընթացքին կուտակված դառնությունները կսկսեին փոթորկիլ իր ներսը: Հորիզոն կփնտռեր իր հոգին:

Խրիմյան Հայրիկի օրով այնքան ալ կաշկանդված չէր զգար տքնելու և ստեղծագործելու իր թափը: Հիմա, երբ Հայրիկը այլևս չկար, այլևս խորթ էր իր շուրջիններուն համար, ու անոնք խորթ էին իրեն: Զինք հասկըցողներ ա'լ չկային, իսկ իր հարազատ ընկերները այլևս ուժ չունեին վանքին մեջ:

«1908-ի վերջերը,— կպատմե Չոպանյան,— տեսա զինքը էջմիածին, երբ գացի չոն մասնակցելու կաթողիկոսական ընտրություն... Ավելի որոշ գացի հոն ինչքան շրջապատը նեղ էր իրեն համար. անթիվ ընելիք ուներ, միջավայր չկար, հարկ եղած օգնությունը չկար»¹⁹:

Ու Չոպանյան կգանգատի, որ էջմիածինը զորավիգ չէր եղած անոր՝ իր երաժշտական ստեղծագործությունները լույս ընծայելու համար:

«Տարօրինակ բան է,— կը գրե Չոպանյան,— որ Մայր Աթոռը, որ ցարին կարծածին պես մեծահարուստ չէր՝ բայց հեռու էր աղբատ ըլլալէ, թե՛ Խրիմյանի, թե՛ Իզմիրլյանի, թե՛ Սուրենյանի հայրապետության օրով, որնէ գումար չէ տրամադրած այդ մեծարժեք արվեստագետին, որ իր երաժշտական գործերը հրատարակե, գեթ իր դաշնակած պատարագը տպագրե: Կնեղվեր հոն, մանավանդ Փարիզի մեջ ունեցած գործունեության լայն ու փայլուն ասպարեզին հետ»²⁰:

Չոպանյան չի մոռնար հիշելու նաև անտարբերությունը, զոր Կոմիտաս Թիֆլիսի մեջ գտեր էր նույն այդ օրերուն:

«Կաթողիկոսական ընտրութենէն հետո Կոմիտաս Թիֆլիս եկավ [1909-ին]. կփափագեր համերգ մը տալ, և կսպասեր, որ իրեն օգնողներ ըլլային զայն կազմակերպելու

համար: ... Սակայն իր ծրագրած համերգին համար օգնողներ, կարգադիր կոմիտե մը կազմելու տրամադիր անձեր գտնելու իր հույսը ի դերե ելավ: Խոսեցանք քանի մը «ջոջ»-երու: «Թող ինք սարքե համերգը, ըսին, մենք կաշխատինք տոմսերը տարածել...»: Ինքը միջոցներն իսկ չունէր սրահ մը վարձելու. վշտացած, հրաժարեցավ իր ծրագրեն ու դարձավ էջմիածին»²¹:

Բայց այդքան չէին միայն հոգերը, որոնցմով կտանապիր Կոմիտաս: Էջմիածինը այլապես ալ խորթ կուգար իրեն:

Կոմիտաս, ստուգիվ, մասամբ ալ կբավեր Օրմանյանի կուսակից ըլլալու մեղքը: Ան կպատկաներ երիտասարդ միաբաններու այն խումբին, որ երբեմն բռնկած Օրմանյանի ցանած շունչով էջմիածնի մեջ, զայն իր հոգեոր դաստիարակը կնկատեր միշտ, և անոր կաթողիկոսությունը կփափագեր:

Կոմիտասի համար ևս Օրմանյանն էր եղբր և կմնար միակ արժանին Լուսավորչի գահուն: Ան Չոպանյանին կգրե 1909 ապրիլ 15-ին էջմիածնեն անոր ուղղած նամակին մեջ.

«Ափսոս, շուտ գնացիր. ես կուզեի հատկապես այս երևույթներին դու ինքդ ակնատես լինելի, և ըմբռնել կարողանայիր, թե ինչու՞ չէինք ցանկանում, որ Իզմիրլյան Կոստանդնուպոլիս, իսկ Օրմանյան էջմիածին լիներ: Մենք այժմ ավելի ենք համոզվել և մաքուր ենք մեր խղճի առաջ, որ բոլոր խոսքերը զրպարտություններ են Օրմանյանի դեմ, եթե չէ, ինչու՞ չէ քննում Ազգային ժողովը նորա հաշիվները. չէ՞ որ այդ քննությունը իրանց վարմունքը կամ պետք է արդարացնե, կամ պետք է դատապարտե: Կարծեմ վերջինն է ճիշտը, որ խոյս են տալիս ամեն կերպ օրինավորությունից, ուրիշ ո'չ մի հակառակ բացատրություն չենք կարող գտնել: Մենք այժմ պարզ տեսնում ենք, որ Պատրիարքարանն ապիկար մարդոց ձեռքն է ընկնելու Իզմիրլյանի հեռանալով, իսկ Օրմանյանին վարկաբեկեցին ի տարապարտույց. նա այժմ իմ աչքում իսկ որ արդարություն քալություն նոխազ եղավ»²²:

Նույն այդ նամակին մեջ Կոմիտաս կզգայնե, որ Իզմիրլյանի ընտրութենէն անմիջապես հետո, նոր կաթողիկոսին ժամանումն իսկ առաջ, հալածանք ծայր տված է բոլոր

²¹ Անդ:

²² «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 257—258:

¹⁹ «Անահիտ», 1931, № 1—2, էջ 119:

²⁰ Անդ:

անոնց դեմ, որոնք ի նպաստ Օրմանյանի արտահայտվել էին, և սկսած են «Գարեգին, Երվանդ, Հուսիկ և Կոմիտաս վարդապետներին վարկարեկել զգլխի ստախոսություններով, աշակերտներին հուզելով, անլսելի զրպարտություններ բարդելով», ու կալվցնե, թե ազդված այդ բոլորեն, ճիշտ ամիս մը հրաժարած է և թեև «խաղաղությունը պահպանելու համար հանձն առա նորից ընդունելու ընդհատված պաշտոնը, բայց այժմ էլ աշակերտների միջից որսացել են մի խումբ կամավատարներ և զաղտնի վրդովում են ձեմարանի կյանքը»:

Հրաժարականը, որուն ակնարկություն կրեն Կոմիտաս Զոպանյանի ուղղված իր սույն նամակին մեջ, հետևանքն էր այն արտահայտության, զոր զգացած էր ան կրճատված տեսնելով իր ամսականը:

Ձեմարանի արխիվներուն մեջ հետևյալ բնորոշ արձանագրությունը կա այդ մասին.

«Մանկավարժական ժողովի անդամ Կոմիտասն իր խմբագրական ուժերի ջնջման մեջ տեսնելով անպատվություն դեպի իր անձը՝ տեղն ու տեղը հրաժարվում է ձեմարանում այլևս պաշտոնավարելուց և շնայած տեսչի ու մանկավարժական ժողովի խնդրանաց, չի ուզում հետ վերցնել իր հրաժարականը»²³:

Եվ սակայն, ինչպես ինքն իսկ կգրե Զոպանյանի ուղղած իր նամակին մեջ, Կոմիտաս ետ կառնե իր հրաժարականը, չուզելով հավանաբար նյութական հաշիվներու կապել իր դժգոհությունը շուրջ տիրող մթնոլորտին հանդեպ:

Համբարձում Զորթյան (Առնակ) կպատմե իր հուշերուն մեջ, որ երբ տարի մը հետո, այն է 1910-ին, Կոմիտաս այցի գացած էր իր ծննդավայրը, Կուտինա, խնջույքի մը պահուն «տեղի տալով հարցումներու, իր ցավը հայտնեց: Էջմիածնեն հեռացած էր քենոտ ու վշտահար: Հայրենասեր իրիմյան Հայրիկը և երկաթյա Իզմիրլյանը կզուրկեին զաղաղութի անհաղորդ: Կողմնակից էր Օրմանյանի: Կհավատար, թե եթե այս վերջինը կաթողիկոս ընտրված ըլլար Իզմիրլյանի տեղ, կրնար իր մտավոր հսկա պաշարովն ու անժխտելի վարչագիտությունովը էջմիածինը փրկել լաբյուրինթոսային լիճակեն»²⁴:

Մոլորություն պիտի ըլլար կարծել, թե չկամությունը, որուն նշավակ դարձած է ատեն-ատեն Կոմիտաս Մայր Աթոռի մեջ, հատվածական բնույթ ևս կկրեր: Հատվածա-

կան ինքնասիրությունները, որոնք երբեմն պղտորած են հոգեկան տրամադրությունները սահմանին երկու կողմը հավասարապես և արևմտահայ ու արևելահայ ուրույն դիրքեր ստեղծած են հայ մտավոր կյանքն ներս, ճիշտ չէ փնտռել զոնե Կոմիտասի հանդեպ ցույց տրված անբարյացակամության դեպքերուն մեջ:

Այնպես որ, տեղին չէր, երբ Արամ Անտոնյան, պատմելով թրքահայ պատգամավորներու հանդիպումները Կոմիտասի հետ 1908-ի աշնան, Իզմիրլյանի ընտրության ատեն, կգրեր.

«Տարբերությունը Կոմիտասի և էջմիածնի միաբաններուն միջև, մեծ էր: Այս վերջիններուն մեջ անշուշտ կային շատ համակրելի և մեծարժեք եկեղեցականներ, բայց առհասարակ «մեյմեկ տեսակ» էին, որքան ալ իրենց մերձենային, միշտ բաց ու ցրտին անջրպետ մը կմնար իրենց ու մեր միջև: Իսկ Կոմիտաս՝ պարզապես Կոմիտաս էր, ո՛չ թե մը ավելի, ո՛չ թե մը պակաս, և կարելի չէր թե մը անցնել մեր մեջեն, երբ կողք-կողքի կուզայինք իրեն հետ:

— Վարդապետ,— ըսինք օր մը իրեն,— ինչո՞ւ դուն այսքան սիրազեղ ես ու մյուսները այնքան պաղ...

— Մոտեցե՛ք որ ըսեմ,— մնջեց, շուրջը խուզարկու ակնարկ մը պտտցնել վերջ:

Ու գրեթե փսփսալով հարեց.

— Ես ձեզմե եմ, ձեզմե եմ...

Նշանակալից ժպիտը, որ կրնկերանար այս խոսքին, սքանչելապես կթարգմաներ անոր թաքուն իմաստը: Կոմիտաս արևմտահայ էր, և քիչ մըն ալ այս չէ՞ր պատճառը, որ էջմիածնի այն օրվան մթնոլորտին մեջ գրեթե օտարի մը պես կվարվեին իրեն հետ»²⁵:

Չենք գիտեր հոգեկան ի՞նչ պահու մը արտասանած է Կոմիտաս երկու բառերը, զորս իր բերանը կղնե Արամ Անտոնյան: Բայց սա գիտենք, որ փաստերը իրենք կհերքեն այն կասկածը, թե հատվածական նկատումներ դեր խաղացած են Կոմիտասի դեմ հարուցված անհաճո պարագաներուն մեջ: Չորս կաթողիկոսները, որոնք հաջորդեցին էջմիածնի Գահուն վրա, Կոմիտասի Մայր Աթոռի մեջ գտնված տարիներուն, արևմտահայ ծագումունին չորսն ալ, և անոնցմե երկու վերջինները, իրիմյան և Իզմիրլյան, որոնց օրով պատահած են անբարյացակամության դեպքերը, հեռու էին հատվածական կիրքերու գործիք դառնալից: Փոխարեն, հոգևորականներու այն խումբին մեջ, որուն հետ բացա-

²³ Ռուբեն Թերլեմեզյան, «Խորհրդային արվեստ», 1935, օգոստ.—սեպտ.:

²⁴ Առնակ, «Հայրենիք ամսագիր», 1936 հունվար, էջ 76:

²⁵ Կապուռն (Արամ Անտոնյան), «Նոթեր Կոմիտասի մասին», «Արևմուտք», Փարիզ, 1946 դեկտ. 15, էջ 6:

ռապես սերտ էին Կոմիտասի հոգեկան կապերը, ոչ մեկ արևմտահայ չկար:

Կոմիտաս հույսերով սպասեր էր Իզմիրլյան կաթողիկոսի էջմիածին ժամանման: Ան նույնիսկ փափագած է, ինչպես կգրե վերը հիշված նամակին մեջ, իբրև պատվիրակ ղրկվի Պոլիս՝ Իզմիրլյանը բերելու, «առանձին խոստովանություն և մի շարք կարևոր մերկացումներ» ընելու համար, որովհետև «շատ կարող է պատահել նույնիսկ, որ մի խումբ, և այն ստվար և կարող միաբաններ, չդիմանալով հալածանքների՝ հեռանան վանքից»: Ու կավելցեն. «Լավ է այսքանով գոցեմ գիրս. սիրտս լցված է. եթե չամաչեմ լաց լինելու եմ»:

Նույն այդ օրերուն, պատասխանելով վենետիկի միաբաններին Զ. Ղևոնդ Տայանի նամակին, Կոմիտաս հետևյալ տողերը կգրե անոր էջմիածնին, 1909 հունիս 12-ին.

«Մրտադին շնորհակալությունս, եղբայր պատվական, ձեր անկեղծ և սիրալիր զգացմանց համար. ձեր խրախույսներն ինձ եռանդ են ներշնչում և ոգևորություն առթում. մի բան, որ այնքան քիչ են հասկանում և գնահատում մեզանում: Անհատը որքան էլ ջանասեր լինի, այնուամենայնիվ խրախույսը մի հզոր խթան է, որ կարող է շրջել սարեր հիմն ի վեր»²⁵:

1909-ին էր դարձյալ, որ Կոմիտաս էջմիածնեն կգրեր Մարգարիտ Բաբայանին.

«Ո՛չ խելք են թողել, ոչ միտք. անհանգիստ բան եմ եղել, հոգիս բերանս է հասել. երևակայիր, որ շրջապատված եմ թանձր մառախուղով, ուզում եմ լույս, պայծառ լույս տեսնել, հեռանալ վեր, շատ վեր, այրող արևի հետ ապրել. բայց ճանապարհ չեմ գտնում, անիրավ. օդի մեջ խեղդամահ եմ լինում: Մարդ չկա, որին բանաս սիրտդ. մարդ չկա, որից մի բան լսես. նայում եմ առավոտից մինչև իրիկուն բուբուխի պես իմ սեղանի առաջ, գրում ու գրում... Գալիս է հանգստի րոպե, մարդ ես որոնում, որ գրածդ երգես, նվագես ու կարծիք լսես,— չես գտնում: Դուրս եմ գալիս ու վագրի պես այս ու այն կողմ եմ շուռ գալիս մեն-մենակ, իմ պարտիզում և տանիքի վրա: Ես զարմանում եմ, թե ինչո՞ւ մինչև այժմ դեռ չեմ խելագարվել այս մթնոլորտի խարդախ միայնակ: Սեկ ուզում եմ թռչեմ հեռու միայնակ, մեկ ուզում եմ փակվեմ մենակ ու ճգնեմ, բայց ի՞նչ եմ անում որ չեմ ճգնում... այո՛, բայց ո՛չ այս-

պիսի, այլ մուսայիս հետն եմ ուզում միայնակ ապրել, որ սիրտս չպղտորվի, միտքս չխարդախվի, հոգիս չխոռովի և խեղճս չմեռնի... Բայց և այնպես չեմ հուսահատվել. աշխատում եմ, շատ բան եմ գրել, շատ բան եմ գրելու...»²⁷:

Իզմիրլյանի ժամանումը էջմիածին 1909 հունիս 28-ին, պահ մը հույսեր կներշնչե Կոմիտասին: Չոպանյանին ուղղված նամակի մը մեջ կգրե 1909-ին, թե «Վեհափառը շատ նպաստավոր տպավորություն թողեց բոլորիս վերա: ... Անցյալները կանչեց ինձ և երկար խոսեցինք. կանչեց նույնպես Երվանդին և Հուսիկին, որոնց վերա նույնպես լավ տպավորություն է թողել և որ գլխավորն է, Վեհը գրեթե ըստ ամենայնի մեզ համախորհուրդ է իր ծրագիրներով՝ առանց չափազանցությունաց մեջ ընկնելու, որ և կարևորն է: ... Պետք է ասել, որ հայրապետական փառքն սկսել է աճել, թե՛ հաշս ժողովրդյան և թե՛ հաշս կառավարություն, որ զգալի կերպով սկսել է նախկին մեծարանքները տալը: ... Այս առթիվ ամենքն էլ գոհ են: ... Երեկ օծումից հետո կերթամ Պոլիս և հայրենիք. Վեհին խնդրեցի և հաճեցավ խոսք տալու»²⁸:

Հուսախաբությունը չուշացավ: Միաբաններու այդ խումբը, որուն կապտկաներ Կոմիտաս, աչքի փուշ սկսավ դառնալ վանքին մեջ, երբ Իզմիրլյան եկավ բազմիլ Կաթողիկոսական Աթոռին վրա և երբ միաբանություն մեջ տեր-տիրական եղան օրմանյանական խմբակը հալածողները:

Չոպանյանին ուղղված իր 1909 հոկտեմբեր 30 թվակիր նամակին մեջ ան կըսե արդեն բացեիբաց, թե Իզմիրլյան ինկած է դաշնակցության ազդեցության տակ և կհիշե, թե ինչպես մեկ-մեկ կըշվին վանքին իր ընկերները՝ Երվանդը, Բենիկը, օրինակ, և կփոխարինվին դաշնակցության համակիրներով:

Կոմիտասի խառնվածքով մեկը, որ կզգածվեր ամեն վիրավորանքի, անհնար կգտնե այլևս շնչել այս մթնոլորտին մեջ: Ամեն չկամություն, որ իր շուրջը կտեսներ, իր մտքին մեջ կլայննար, և իր դուրսավ տպավորվող հոգին կմեծցներ ամեն աննպաստ երևույթի Տարիներու տքնության մեջ հոգնած էին նաև ջիղերը, որպեսզի կարենային շաղկալի փափուկներեն, ջրթնջուրներեն, դժկամակ ակնարկներեն անգամ, և ամուր

²⁷ «Մշակույթ», Փարիզ, 1935, էջ 161:

²⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, 1, էջ 260:

²⁵ «Բազմավեպ», 1936, էջ 11:

պահել իր հոգին: Եվ ո՛վ գիտե՞ր ո՛րքան կազդեր իր վրա նաև տրամադրությունը իր ընկերներուն, և անոնց անձնական դժգոհությունը Մայր Աթոռին մեջ տեղի ունեցած նոր փոփոխությանց առթիվ:

Եվ ահա հոգեկան այդ դրության մեջ էր, որ Կոմիտաս հետևյալ պատմական նամակը ուղղեց Իզմիրլյան կաթողիկոսին.

«Վեհափառ Հայրապետի Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մատթեոսի Բ.

Վեհափառ Տեք.

Քսան տարի է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան եմ: Մտել եմ այս հաստատությունը ծառայելու նպատակով: Քսան տարվան ընթացքում շրջապատն ինձ թույլ չէ տվել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետև տեսա միշտ որդագլթ և ո՛չ արդարություն: Նյարդերս թուլացել են, այլևս տոկալու ճար ու հնար չունիմ: Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում: Ծարավի եմ աղնիվ աշխատանքի, խանգարվում եմ: Փափագում եմ հետո մնալ՝ խցել ականջներս չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չգայթակղվելու համար, սանձել զգացումներս՝ չլրդովվելու համար, բայց զի մարդ եմ, չեմ կարողանում: Խիղճս մաշվում է և եռանդս պաղում է, կյանքս մաշվում է և միայն վարանմունքն է բույն դնում հոգուս ու սրտիս խորքում:

Եթե հաճո է Վեհիդ ինձ չլորցնել, այլ գտնել, արտասվելով աղերսում եմ՝ արձակեցե՛ք ինձ Ս. Էջմիածնա միաբանության ուխտից և նշանակեցե՛ք Սեանա մենաստանի մենակյաց: Քսան տարին կորցրի, գոնե մնացած տարիներս շահեցնեմ և անդորրություն գրի առնեմ ուսումնասիրություններիս պտուղները՝ իբր առավել կարևոր ծառայություն հայ տառապյալ Սուրբ Եկեղեցվո և գիտություն:

Վեհափառությամբ ծառա և ողորկ
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Միաբան Ս. Էջմիածնի

1909 սեպտեմբեր 5

Ս. Էջմիածին»:

Սույն նամակը, որ գրի առնված էր հոգեկան տագնապի մը պահուն, պոռթկումն էր երկար զսպված խոռվի մը:

Իզմիրլյան չէր կրնար անշուշտ հետևանք տալ նման աղերսանքի մը, որքան ալ արդար վրդովման մը հետևանքն ըլլար ան, և միևնույն ատեն ի վիճակի չէր, այդ օրերուն իր շուրջը տիրող մթնոլորտին մեջ, տանելի պայմաններ ստեղծել տարաբախտ արվեստագետին համար:

Մերժումը, զոր ստացավ իր դիմումին, ավելի բորբոքած կթվի ըլլալ իր հոգեկան

ալեկոծությունը: Ան զգաց, որ պիտի չկարենա խաղաղիլ իր փոթորկած հոգին, և նվիրվիլ իր ստեղծագործական աշխատանքներուն:

Ան վճռեց Էջմիածինը թողուլ ընդմիշտ: Բայց շատ տառապած պետք է ըլլա ան մինչև այդ պահը հասավ:

Նույն 1909 տարվան աշնան, Պոլսո իր բաղկամներեն մեկնե՞ն ստացված նամակ մը վճռական դեր կատարեց Կոմիտասի կյանքին մեջ: Այդ նամակը Կարապետ Պարտիզյանյանն կուգար, Ճեմարանի իր հին մեկ ընկերն, որ Պոլսո մեջ արհեստով կալարապեր այդ պահուն, և Ղալաթիո դպրաց դասուն մաս կազմեր էր Զիլինկիրյանի օրով և հետո: Հիմա, որ Զիլինկիրյան տեղափոխված էր Պերա, առանց երաժշտական ղեկավարի մնացած էին դպրաց դասն ու իր երգչախումբը: Սույն դպրաց դասուն խնդրանքովն էր, որ Պարտիզյանյան Պոլիս կհրավիրեր Կոմիտասը, հայտնեց իր անոր, որ նպաստավոր պայմաններ պիտի գտնե հոն իր բոլոր աշխատանքներուն համար, և խոստանալով իր և իր ընկերներուն բովանդակ աջակցությունը:

Իմ դասընկեր Վարդան Ազկյուլյանը, Ղալաթիո դպրաց դասուն և երգչախումբին անդամ, որ հետագային ալ Կոմիտասի խումբին ամենն եռանդուն երգիչներն մեկը պիտի դառնար, ինձի կգրի վերջերս, թե իրենք էին, որ Կոմիտասի Ճեմարանի երեմանի դասընկերներն և իր, Ազկյուլյանի կնքահայր Կարապետ Պարտիզյանյանի միջոցով Պոլիս հրավիրեցին զայն, և այդ առթիվ էր, որ վարդապետին ղրկեցին օրինակ մը Զիլինկիրյանի պատարագն, զոր իրենք կերգեին, որպեսզի անոր մասին իր կարծիքը ըսե: Կոմիտասը սա իմաստով գրած է իր կարծիքը այդ պատարագին մասին. «Երկու սխալ (ֆոս-նոթ) կա ուղղագրության մեջ, իսկ շարագրությունը ամբողջովին սխալ է»:

(Կարապետ Պարտիզյանյան 1927-ին, ճիշտ այն օրերուն, երբ Բուրբուշի մեջ ուսման հայ կեդրոնական մատենադարանը հիմնեց էինք և կիրակի կիրակի դասախոսություններ կսարքեինք հայ մշակութի հետ առնչություն ունեցող նյութերու շուրջ, Պուրեհ կգտնվի ինքն ալ: Մեկ կողմն կըրար կոշկակարությունը, և մյուս կողմն կվարեր «Երևան» միության ֆանֆարու: Անգամ մը գինքն ալ հրավիրեցինք բանախոսելու մատենադարանին մեջ Կոմիտասի անձին և գործունեության մասին: Այդ բանախոսության

ընթացքին էր, որ ան հայտնեց, թե ինք էր գրած այդ հրավերը Կոմիտասին՝ Ղալաթիո երգչախումբին անունով, և պատասխան ստացած, թեև բավական ուշ, թե սիրով պիտի մնա Պոլիս, երբ այցելելու գա իր ծննդավայրը, Կուտիսան)։

Դրական պատասխան տալիս առաջ, պետք է երկար մտածած ըլլա Կոմիտաս։ Իր սրտակից բարեկամներու խորհուրդին կարիք ուներ նախ։ Արդնցման մեկը, ի՛նչ խոսք, Արշակ Չոպանյանն էր։

«1910-ին կգրեր ինձի,— կպատմե Արշակ Չոպանյան,— թե Պոլսեն փափագ հայտնողներ եղած էին, որ հոն երթար, հույս տալով, որ իր գործունեության համար լավ պայմաններ պիտի գտներ հոն. նույն ատեն Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, որ Թիֆլիսի առաջնորդ էր այդ միջոցին, իրեն առաջարկած էր գալ ներսիսյան դպրանոցի երաժշտության ուսուցչությունը և կարծեմ քաղաքին ավագ եկեղեցվույն դպրապետությունը ստանձնելու։ Երկուքն ո՞րը նախընտրել, կվարաներ որոշում տալ, և ինձի խորհուրդ կհարցնե։ Մղեցի զինքը Պոլիսը նախընտրել։ Ժյոն-Թուրք ռեժիմին հանդեպ որևէ համակրություն և վստահություն չուներ, և մեր բոլոր քաղաքական գործիչներուն հոն դառնալու փութալը և իթթիհադի կասկածելի «վերանորոգիչներ»-ուն հետ ձեռք-ձեռքի գործել ուղեւր անիմաստուն գտած էի և մեր դատին համար վնասակար, և իմ մասին՝ դուրսը մնալը նախընտրել։ Բայց երաժիշտի մը համար՝ Պոլիս՝ անպատեհություններ չկային, և կային՝ այդ շրջանին՝ որոշ առավելություններ։ Ո՞վ կրնար երեակայել, որ քանի մը տարի հետո համաշխարհային ահավոր պատերազմը տեղի պիտի ունենար։ Գեղարվեստական գործունեության համար լայն ասպարեզ կար այդ միջոցին Պոլիս, նոր ռեժիմը գրաքննությունը ջնջած էր, երթևեկի ազատություն տված էր, Պոլսո և Թրքահայաստանի միջև հաղորդակցությունները դուրացած էին, Պոլսո մեր մեծ համայնքին մեջ հայ մտավոր և ազգային կյանքի վերադարձում մը սկսած էր, Կոմիտաս հոն լիովին պիտի ըմբռնվեր, խրախուսվեր և օժանդակվեր իր գործը լայնորեն կատարելու։ Լսեց անգամ մը ևս իմ բարեկամական խորհուրդիս ու գնաց Պոլիս»²⁹։

Չոպանյան չէր կրնար գուշակել անշուշտ, թե դեպքերը անբաղձալի կերպով պիտի զարգանային Թուրքիո մեջ, և թե ոչ միայն պիտի ընդհատեին Կոմիտասի սկսած շքեղ գործունեությունը, այլև շարաշուք վախճանի մը պիտի հասցնեին զայն։

«Թե ինչ հրաշալի գործ կատարեց հոն,— կշարունակե Չոպանյան,— թե ինչպես հայ և օտար հասարակությունները հոն գնահատեցին զինքը, հայտնի է ամենու։ Բայց եկավ մեծ պատերազմը և պատահեցան այն դեպքերը, որ իր ուղեղը ցնցեցին և զինք դրին այն ցավազին կացություն մեջ, ուր կմնա մինչև ցարդ...»։

Մերթ-կաղվիմ մտածել հիմա, թե լավագույն էր թերևս, որ ան երբեք հեռացած չըլլար Կովկասեն։ Էջմիածին և Թիֆլիս, ան պիտի շարունակեր աշակերտներ հասցնել, խումբեր պիտի կազմեր, իր ուսումնասիրությունները հառաջ պիտի տաներ, ու այդ խաղաղ և նվազ ծանրաբեռն կյանքին մեջ թերևս պիտի լրացներ զանոնք. թերևս իսկ՝ նույն հանդարտ պայմաններով՝ իրեն ավելի հեշտ ըլլար իր երաժշտական անձնական ծրագիրները գեթ մասամբ իրագործել։

Իր Պոլիս քանի մը տարի գործելովը, սակայն, ազգն է որ շահեցավ, ինչպես որ ազգը շահեցավ նաև մեծապես անոր տարի մը Փարիզ մնալովը։ Կովկասի մեջ, չէր կրնար այդքան ընդարձակությամբ, ներուժությամբ և փայլով, և այդպիսի միջազգային լայն հասարակության մը առջև, կատարել գործը, զոր ան Փարիզ ու Պոլիս կատարեց»³⁰։

Մանուկ Աբեղյան ինքն ալ կպատմե իր հուշերուն մեջ, թե ի՛նչ պայմաններու տակ էջմիածնեն բաժնվեցավ Կոմիտաս։

«Հասկանալի է, որ էջմիածնի վանքի փակ պայմաններում, հեռու մեծ քաղաքի երաժշտությունից, օպերաներից և համերգներից, նա պետք է վերջի վերջո ձանձրույթ և սրտնեղություն զգար և ձգտեր դուրս գալ այնտեղից։ Եվ ահա 1909 թվին, չգիտեմ թե ով, Պոլսից նրան նամակ էր գրել և նկարագրել այնտեղի առավելությունները. նա այդ ազդեցության տակ որոշեց հաջորդ տարի գնալ Պոլիս։ Նա ինձ հավատացնում էր, թե իրեն պիտի հաջողվի Պոլսում բանալ կոնսերվատորիա, ուր արևմտյան երաժշտության հետ հավասար պետք է մշակվի նաև արևելյանը, և թե ինքն այնտեղ կարող է իրագործել իր մտադրությունները մի մեծ մայրաքաղաքի մեջ, որ և՛ արևմտյան է, և՛ արևելյան, և ուր կան հարյուր հազարից ավելի հայեր։

Մենք զգուշության համար նրան խորհուրդ տվինք միայն ժամանակավորապես գնալ այնտեղ և տեսնել, թե ինչպես է։ Այսպես էլ նա վարվեց. նա հետը քիչ բան տարավ, նրա բնակարանը և իրերը մի տարի մնացին այնպես, ինչպես թողել էր նա։ Մի տարի հետո,

²⁹ «Անահիտ», 1931, № 1—2, էջ 119—120։

³⁰ Անդ, էջ 120—121։

երևի Պոլիսը նա շատ հարմար էր գտել իր համար, նամակ գրեց իր ընկերներից մեկին, որ իրերի մի մասը, գլխավորապես գրքերն ու ձեռագրերը, ուղարկեն իրեն, իսկ մնացածը ծախեն ու փողն ուղարկեն: Այդպես էլ վարվեցին»³¹:

Այս պայմաններում տակ էր, որ Կոմիտաս կրթնվեր էջմիածնեն, ուր տքներ էր քանի մը տասնյակ տարի հանուն հայ երգին, և ուր, եթե դառն պահեր ապրեր էր, կրցեր էր սակայն ստեղծել կորիզը իր մեծ առաքելության:

Թող ոչ ոք կարծե, թե Կոմիտաս ցմիշտ քեն ըրած, կրթնվեր էջմիածնեն: Բոլոր անոնք, որ հետագային զինքը ճանչցան Պոլսո մեջ, հեռու են տարվել նման ենթադրությունն մը: Ան ինքզինք միշտ կապված զգաց իր մայր օջախին:

Հոգեկան միջավայր եկավ փոխել Պոլսո մեջ, և բացառիկ գուրգուրանքով շրջապատվեցավ հոն: Քանի մը խոսքով ձայներե զատ, որն է լուրջ խոշորագույն լինելը, ու կրցավ փարիլ իր հիմնական առաքելության: Կարծես մոռցավ այն ատեն դառն վայրկյանները, զորս ապրեր էր Մայր Աթոռին ու ձեռնարանին մեջ:

Ամբողջ քառորդ դար Կոմիտաս ապրեր էր էջմիածնի հետ: Հոն բացեր էր աչքերը, հոն էր ականջը դրեր հայ ժողովուրդի սրտի զարկին, ու հոն էր լծվեր իր մեծ առաքելության:

Պատանի մըն էր դեռ, երբ էջմիածին ոտք կոխեր էր ան: Կուզար Թուրքիո խավար մեկ անկյունեն, ուր հայ լեզուն անգամ խեղդեր էին լուծի դարերը: Զեմարանը զինք վերածեց հայու, և իր մեջ թրծեց հայ հոգին:

Միաբանության մեջ շատերը եղան, որ զայն չհասկցան: Ու չէին կրնար հասկնալ: Կոմիտաս անոնց համար դեռ շատ կանուխ էր: Ադիկ այն դառնությունները, զորս ան կրեց:

Շատ մեծ էր Կոմիտաս, որպեսզի ոխ պահեր իր կրած այդ լեզվի պահերուն համար:

Կոմիտաս, Պոլսո մեջ ևս, ապրեցավ իրեն «էջմիածնա միաբան»: Ոչ իսկ փոխեց տարազը, որով ան եկեր էր էջմիածնեն: Մոռցած դառնությունները, զորս հոն կրած էր ատենատեն, հաճախ կվերապրեր այնտեղ անցուցած աղվոր օրերը միայն: Էջմիածինը իր ուխտին վկան էր եղեր, ու իրեն համար միշտ կմնար օջախը հայ ավանդության: Հայ ժողովուրդին հոգևոր կեդրոնն էր եղեր, և այն օրերուն, երբ հայ ժողովուրդը դեռ չէր ստեղծեր իր նոր հայրենիքը, ան հոգեկան բույնն ալ էր հայուն:

Մենք վկաններն ենք անուշ հուզումին, զոր իր մեջ միշտ արծարծեց Լուսավորչի կանթեղը:

... Ու հիմա ան էջմիածնեն կփախեր, հոն թողուցած իր սիրտը...

Իզուր աղաղակեր էր, թե կմեռներ իր խիղճը: Խիղճեր կան, որոնք չեն մեռնիր, ինչքան ալ զանոնք խեղդել փորձեն կյանքն ու իր դառնությունները...

(Շարունակելի)

³¹ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 73: